

Роджер ГРИФІН

**Дослідження фашизму в Східній Європі:
рух навздогін чи прокладання нового шляху?**

Вихід із тунелю

Коли опустилася «залізна завіса» – начебто для того, щоби «захистити» нове соціалістичне суспільство Східної Європи від занепаду капіталістичного Заходу, – йшлося про щось набагато істотніше, ніж обмеження особистих свобод у всій Радянській імперії та в інших державах із комуністичними режимами. На всій галузі гуманітарних наук було накинуто гамівну сорочку марксистсько-ленінської ідеології, грубо зшиту для псевдонаукового представлення недавньої історії кожної країни. Одним із багатьох наслідків державного примусу до науковидніх споторнень історії було те, що всі дослідники – хай які талановиті – були нездатні так проаналізувати події докомуністичної доби та історії несоціалістичних ідеологічних течій (буржуазних або націоналістичних), що передували комуністичній владі, щоби цей аналіз не перетворився на ледь завуальовану пропаганду.

Сумним наслідком такого вимушено «тунельного» бачення стало те, що місцеві «гуманітарні науки» за реального соціалізму не здатні були побачити у фашизмі (який для марксистів априорі охоплював не лише італійський фашизм і нацизм, а й усі праві військові або диктаторські режими в цілому світі) чогось більшого, аніж лише дію сил антисоціалістичної реакції капіталістичних класів. Небагатьох поважних теоретиків-марксистів, які стверджували, що у фашизму був справжній популістсько-антіканалістичний і нереакційний, «контрреволюційний» вимір (як-от Лаклау або Грамші), просто не чули¹. Горкгаймерова мантра, – мовляв, усі, хто хоче говорити про фашизм, не мають права мовчати про капіталізм, – породила лавину гучних слів про капіталізм і оглушливу тишу про фашизм як автономний, ідеологічно вмотивований рух, не кажучи вже про фашизм як рух революційний, що спирається на підтримку мас (середнього та робітничого класів) і був рішуче налаштований замінити буржуазний капіталістичний світ геть зовсім новим порядком. Доки тривала Холодна війна, всі дослідники у Східній Європі, яким узагалі дозволяли досліджувати і публікуватися, стверджували – щиро чи нещиро – те саме, що недавно декларував британський

¹ Див.: “The Fascist Revolution: Utopia or Façade? Reconciling Marxist and non-Marxist Approaches” in Спеціальний випуск *The European Journal of Political Thought*, eds. R. Griffin and D. Roberts, 11/4 (October, 2012).

марксист-троцькіст Дейвід Рентон у спеціальному випуску «The European Journal of Political Theory», присвяченому марксистським теоріям фашизму:

Фашизм належить до сім'ї політичних ідеологій, які наполегливо прагнуть повернути назад колесо соціального прогресу. Класичний фашизм 1920-х – 1930-х років зумів аборсувати таке розмаїття течій, яке в інші часи було б непоєднуванням – від ностальгічного консерватизму Освальда Шпенглера чи генерала Гінденбурга до політики військової диктатури генерала Франко або міленаристського християнства Легіону архангела Михаїла в Румунії. Сучасний фашизм притягує, можливо, навіть ширший спектр схожих реакційних політичних течій².

Я працюю в галузі порівняльних студій із фашизму вже понад двадцять років, і коли вперше почув про підготовання цього випуску «України модерної», то відчув полегшення: отже, серед дослідників із колишніх комуністичних суспільств таки є хтось, кому не бракує розуму та відваги, аби скористатися щойно віднайденою свободою, що її теоретично має нова держава і що є одним із найцінніших плодів здоровової демократії. Академічні дослідники нині мають змогу вивчати антидемократичні правила рухи Східної Європи без примусу вдягати концептуальні окуляри Комінтерну й однострої з клаптиків діялектичного матеріалізму.

І все ж мій ентузіазм стримує те, що над цією свободою вже нависла загроза. Від гідного довіри спостерігача я знаю, як переписують українську історію в пострадянську епоху, як націоналісти, які домінують у деяких університетських середовищах, але вороже ставляться до академічної свободи, відмовляються визнати, приміром, що міжвоєнна Організація українських націоналістів була не просто патріотичним рухом, і дивляться крізь пальці на те, що ця організація мала очевидні ультранаціоналістичні й антиліберальні цілі. Тож окремі дослідники, котрим не завадило би бути дещо обізнанішими, разом із брудною водою сталінських теорій фашизму вихлюпують і дитя – «фашизм» як політичний термін, зводячи його до самих лише подій в Італії. Такі панівні уявлення порушують академічну свободу – тривожним симптомом цього було рішення університетського керівництва не надавати приміщення запрошенному німецькому науковцеві для лекцій про «український фашизм» на тій підставі, що, мовляв, людина, котра оперує поняттям родового фашизму (*generic fascism*), не є «професіоналом». А тому цей випуск «України модерної» слід особливо вітати. Його поява – це потвердження для дослідників, що є ще майданчики, де точиться справжній дискусії і де безстраху цензури можна обговорювати проблеми націоналізму в контексті фашизму.

Порівняльні дослідження в Новій Європі

Це число «України модерної» дає ще один привід бути задоволеним. Хоча рідними мовами для авторів трьох статей із цього випуску є угорська, ро-

² D. Renton, “On Benjamin’s Theses, or the utility of the concept of historical time,” *Ibid*: 384.

сійська/німецька та румунська, вони пишуть і публікують свої праці хорошою академічною англійською (що саме по собі вже чималий здобуток). Це дає їм змогу без будь-якого посередництва долучитися до міжнародного англомовного проекту порівняльного фашизмознавства – проекту надзвичайно плідного. Без удаваної скромності скажу, що маю й певні егоїстичні підстави радіти: всі троє авторів великою мірою потверджують евристичну цінність ідеального типу фашизму, що я його вперше сформулював понад двадцять років тому, адже використовують мої тези для розкриття своїх тем. Також я вдячний за запрошення прокоментувати студії з фашизму в Східній Європі у світлі їхніх здобутків.

Насамперед хочу зауважити: уже саме існування українського журналу, який уміщує статті про фашизм з пера немарксистських (переважно східно-європейських) дослідників, ще й синхронно з англомовними дослідженнями у цій царині (а в одному випадку навіть випереджаючи їх), було взагалі немислимим перед 1989 роком. Появу цього числа можна сприймати як символ того, як приголомшливо швидко – після понад сорока років радянського імперіалізму – відбулося відвоювання інтелектуальної й академічної свободи в Україні, а отже всі модерні тоталітарні проекти не змогли встановити тривалу ідеологічну гегемонію, попри їхню утопійну темпоральну риторику. Цей випуск також свідчить про подиву гідне прагнення редакторів «України модерної» довести, що академічний продукт нової України, щораз більше інтегрований у міжнародну інтелектуальну спільноту Заходу, не заохочує вузьконаціоналістичної перспективи того штибу, який уже зашкодив новітній історіографії в минулому, зокрема розумінню фашизму.

Ці три статті надзвичайно важливі в контексті останньої проблеми, адже дають такі переконливі емпіричні докази того, що «новий консенсус» щодо фашизму, як я умовно назвав його 1998 року³, попри чималий скепсис у певних колах⁴, упродовж минулих п'ятнадцяти років насправді поширився далеко за межі англомовних країн і став звичним академічним підходом до цього предмета. (Аби уникнути непорозумінь, наголошу: не слід вважати, що «новий консенсус» виникає ex nihilo, адже раніше він уже мав прихильників; не варто також думати, ніби всі одностайні його дотримуються: будь-яка теорія в гуманітарних науках має евристичну та дискусійну природу, це радше динамічне зближення різних підходів, у рамках якого відбувається постійний процес породження й обміну знань, обговорення та вдосконалення.) Двадцять років тому годі було навіть уявити, що ця дослідницька школа сягне такого розвитку навіть у тих західних країнах (як-от Німеччина, Франція та Іспанія),

³ R. Griffin, *International Fascism: Theories, Causes and the New Consensus* (London: Arnold, 1998).

⁴ Особливо ущіplivo висловлювали скепсис деякі відомі англомовні прибічники так званої «емпіричної історії» – поняття, під яким, наскільки розумію, мають на увазі зіперті на архівах колекції анекdotів та наративні реконструкції, які не беруть до уваги теорію родових понять (generic concepts), що могла б надати ім більшої ваги для пояснення головних сил, які породжують фашизм у контексті новітньої історії.

де тоді чути не хотіли про культурну, модернізаційну та революційну сутність фашизму, не кажучи вже про частину Європи, окуповану марксизмом-лєнінізмом, – зокрема про Угорщину та Румунію. Дві авторитетні антології текстів про фашизм – свідчення далішого поширення «нового консенсусу»⁵. Навіть ті дослідники, які критично ставляться до моого ідіосинкритичного формулювання «консенсусу» з наголосом на «палінгенезі», використовують експлицитні або імпліцитні означення фашизму, що посутьно суголосні з ним і очевидно зазнали його впливу (як-от Роджер Ітвел, Майл Ман, Роберт Пекстон і Джеймс Грекор). Трактування фашизму як форми політики «Третього шляху», що прагне створити «нову людину», як «очищувальної» форми націоналізму, керованої «спрагою оновлення» або «культурного очищення», мають очевидні збіги з моїм означенням фашизму як палінгенетичного ультранаціоналізму.

Наскільки одностайним є цей новий консенсус (постійно – за означенням – піддаваний сумнівам), свідчить те, що саме погляди та припущення «нового консенсусу» було чітко відображенено в доповідях про різні аспекти фашизму, виголошених на численних міжнародних конференціях, зокрема в Парижі, Бухаресті, Будапешті, Вісконсині, Вюрцбурзі, Констанці, Лісабоні, Альбукерке, Упсалі, Грайфсвальді, Мюнхені, Римі, Нортгемптоні та Лондоні. Втім, географічний засяг «консенсусу» далекий від повноти. Лише після 2008 року, і то тільки після впертої боротьби, вдалося остаточно подолати опір, який із добре укріплених позицій чинили немарксистські німецькі історики, що стверджували нібито самоочевидну унікальність нацизму, не визнаючи його за частину родового (generic) феномена.

Від «нового консенсусу» до «нової хвилі»

Свідченням про часткову «перемогу» пошиrenoї в англомовній літературі версії «нового консенсусу» є книжка, що дуже скоро має вийти в мюнхенському Інституті сучасної історії⁶. Особлива іронія полягає в тому, що саме в Італії, за поодинокими винятками (Цуніно, Касата, Вентоне, Санторо), історики виявилися «найреакційнішими» та найнепоступливішими щодо розуміння паневропейських вимірів фашизму. І це – попри новаторські зусилля Еміліо Джентиле, який, по суті, самотужки створив історіографію італій-

⁵ A. Kallis, *The Fascism Reader* (London: Routledge, 2003); C. Iordachi, *Comparative Fascism: New Perspectives*. (London: Routledge, 2009). Вдумливий, добре обґрунттований і критичний внесок авторів текстів, уміщених у цих двох антологіях, у формування нової парадигми у фашизмознавстві відчутно контрастує із незбагненным і зарозумілим відкиданням самої ідеї родового визначення фашизму, а це заперечення міститься – дивовижно – в «емпіристській» редакційній передмові Річарда Босворті до «Oxford Handbook of Fascism» (Oxford: OUP, 2010) – видавничого проекту, наріжним каменем якого є ідея існування родового явища (і то такого, яке піддається визначенню) під назвою «фашизм». А тому, попри високу якість окремих матеріалів, у всій книжці панує поняттєва плутанина.

⁶ «The Fascist Challenge» має вийти у видавничій серії Інституту «Zeitgeschichte im Gespräch». Видання міститиме матеріали одноїменної конференції, що відбулася в липні 2012 року.

ського фашизму, що розкриває його суть як модернізаційної політичної релігії, натхненої палінгенетичним мітом і глибоко інтегрованої в паневропейські шукання нової держави й альтернативної модерності. Англомовні синтези щодо італійського фашизму та Мусоліні великою мірою відобразили це «тунельне» бачення, звівши історію до чогось на кшталт серії анекdotів і спекулятивних суджень. Проте Крис Даген⁷ – історик, який завжди старанно ігнорував компаративне фашизмознавство, – у найновішій праці «Голоси фашизму» один розділ присвятив претензіям італійського фашизму «очистити расу» і ще один – поширенню «віри» в національну революцію фашизму. І хоч він, звісно, не згадав, наскільки, порушуючи так питання, долучається (і завдає) «новому консенсусу», все ж можна вітати це свідчення того, що теплі вітри змін нарешті віють над відкритими всім штурмам аванпостами вперто «емпіричної», антитеоретичної, антикомпаративістичної та виразно неколегіальної історії.

Ув інших місцях «новий консенсус» усталився до такої міри, що вже й не є «новим». Власне, дослідницькі методології та проекти, що асоціюються з «новим консенсусом», поступово проникли в те, що я називав⁸ «новою хвилею» антропологічно обґрутованих досліджень екстремістських явищ модерної епохи. Ініціаторами цих досліджень були переважно багатомовні науковці, яким не важко працювати, доляючи національні кордони і межі дисциплін, нині такі «пористі». Головні ознаки цих досліджень полягають у тому, що вирішального значення в них надано: 1) заснованому на співпраці, евристичному, міждисциплінарному і транснаціональному підходу до історії модерної епохи, зокрема у вивченні ірраціональних екстрем; 2) порівняльній та «перехресній» історії (з наголосом на родових явищах і культурних переходах) у вивченні феноменів неліберальної політики, надто їхніх семіотичних, символічних та мітичних вимірів; 3) цінності родових понять та ідеальних типів, які можна плідно поєднати, аби отримати комбіновані евристичні засоби для вивчення таких сфер, як модерність/«анти-модерність»/модернізм, політична релігія, тоталітаризм, соціальна антропологія та психологія фанатизму, релігійна політика, евгеніка, історія технології та історія мистецтва в його утопічному соціальному та політичному аспектах.

Поява цієї могутньої «нової хвилі» в контексті явищ, напряму пов’язаних із фашизмом, стала можливою завдяки тривалій роботі таких авторитетних дослідників, як Еміліо Джентиле, Гюнтер Бергавз, Андреас Умланд і Марк Антліф, але не меншою мірою і завдяки зусиллям «новачків» у компаративному фашизмознавстві (як-от Педро Зукете, Аристотель Каліс, Грегорі Мерц, Маріюс Турда, Ян Неліс, Генрік Арнштад, Траян Санду, Свен Райгардт, Фердинанд Еспозито та Джошуа Артурз), як і працям тих, хто ще «в дорозі»

⁷ C. Duggan, *Fascist Voices. An Intimate History of Mussolini's Italy* (London: Bodley Head, 2012).

⁸ “Rechtsextremismusforschung in Europa: ‘From new consensus to new wave?’” in *Die Dynamik der europäischen Rechten: Geschichte, Kontinuitäten und Wandel*, eds. C. Globisch, A. Pufelska, and V. Weiß (Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2011), 295–314.

(як-от Антон Шеховцов, Тудор Георгеску чи Рауль Карсточа). Показовою з погляду розвитку справді компаративного та міждисциплінарного підходу до фашизму, підходу, заснованого на роботі з архівами й освітленому тонким соціально-антропологічним розумінням сили ритуальної свідомості навіть у сфері технологічного прогресу та здіснення тоталітарної державної влади, є книжка «Мітична модерність. Авіяція, фашизм і туга за порядком в Італії та Німеччині» (*Mythische Moderne. Aviatik, Faschismus und die Sehnsucht nach Ordnung in Italien und Deutschland*).

Дослідження Фердинанда Еспозито про мітичну важливість авіяції для обох фашистських режимів позначає початок нової епохи досліджень – витончених спроб відшукати місце для нацизму та фашизму в межах модерності (з-поміж перших тут належить згадати Джорджа Мосе, Зигмунта Баумана, Еміліо Джентиле та Стенлі Пейна). І те, що 2011 року книжка здобула відзнаку «Geisteswissenschaften International» від Асоціації німецьких видавців і книгорговців, а нині до друку вже готують англійське видання, відбиває принципову зміну в студіях із фашизму, після якої традиційні монографічні історії режимів уже нагадують викинуті на берег тіла китів. «Мітична модерність» ґрунтуються на глибокому розумінні неповторності й унікальності фашистської утопії та режиму в кожній окремій країні, – та водночас у переконливих деталях показує їхню глибинну близькість як прояви двох ультрамодерних режимів, що керувалися утопіями альтернативної модерності, в яких сила геройчного міту мала відновитися через прикликання духу змітологізованого мінулоого, протидіючи розчаруванню світу та здійснюючи революцію в самому відчутті історичного часу.

Нова епоха фашизмознавства в Східній Європі

Іще одна втішна «ознака часу», сумірна з нестримною появою цієї «нової хвилі», – це співпраця Фердинанда Еспозито та Свена Райгардта під час опрацювання спеціального випуску *«Journal of Modern European History»*, присвяченого дослідженням темпоральності фашизму (видання має з'явитися 2014 року). Саме на тлі цієї «оксамитової революції» у студіях із фашизму я хочу запропонувати деякі власні спостереження щодо трьох уміщених тут статей.

Арон Селе, який зростав у середовищі англомовної *компаративної історії*, посталому в Центральноєвропейському університеті в Будапешті, – це один із багатьох докторантів, покликаних зробити вагомий внесок у розуміння східноєвропейської історії знаменного періоду 1918–1950 років. А інтерес до харизматичного лідерства виказують чи не всі науковці «нової хвилі».

Якби дослідження проявів харизматичного лідерства в міжвоєнній Угорщині було ще ліпше обґрутовано з позицій соціальної антропології та з урахуванням психологічної атмосфери, що в ній доводилося функціонувати новій угорській національній державі після 1918 року, автор зміг би показати, що «харизматичний» стиль угорських фашистських лідерів був симптомом

«номічної» кризи, розв’язком періоду гострої ліміноїdalності⁹, котра живила харизматичну активність. Зрештою, харизма – це соціальний інтерактивний феномен, отже, не власність лідерів, а соціально-політична *потреба в лідері як у рятівнику або спасителі, здатному покласти край ситуації кризи, тrivоги й аномії та надати їй сенс*. У глобальній історичній кризі Заходу в міжвоєнний період ця колективна потреба може знайти відображення в комусь із тих, хто відчайдушно шукає виходу з лабіринту сучасної політики, – навіть у таких глибоко нехаризматичних індивідів, як Ференц Салаші або Плініу Сальгаду в Бразилії. Угорщина та Румунія, кожна з власних дуже різних причин, опинилися після завершення Великої війни в глибоко ліміноїdalних обставинах, що породжували надлишок харизматичної, палінгенетичної енергії, інвестованої зрештою в популистські форми ультранаціоналізму¹⁰.

Упродовж останніх двадцяти років Андреас Умланд, який чудово знає три мови – російську, німецьку й англійську, – став головним промотором застосування тих понять і підходів до явищ праворадикальних рухів пострадянської Росії, які в Західній Європі та Північній Америці використовують для розуміння італійського фашизму, нацизму та пов’язаних із ними явищ. У статті, що її вміщено в цьому числі, Умланд створив для дослідників, не знайомих із англомовною дискусією, дуже корисну мапу-схему, котра допомогла б їм увійти в курс справи. І хоча його огляд пречудовий, дозволю собі висловити два коментарі-зауваження. Передусім у статті переоцінено вплив моєї теорії фашизму. Річ не лише в тому, що вона спирається на давніші праці Джорджа Мосе, Стенлі Пейна й Еміліо Джентиле, а й у тому, що подиву гідна постійна відкритість молодших дослідників (або старших дослідників із молодим розумом) до моїх підходів вказує на існування певного соціологічного феномена, і в цьому немає моїх заслуг. І марксистська теорія, і ліберальні не-теорії фашизму породили чимало аномалій і суперечностей. Скажімо, наскільки адекватно по-марксистському трактувати кампанію евтаназії та Голокост як прояви захисту буржуазію капіталізму від соціалізму? Або ж якою мірою «ліберальні» теорії «антимодерного модернізму» фашизму пояснюють повсякденні реалії фашистської Італії і Третього Райху? Отже, склалися всі умови, аби на сцену студій із фашизму вийшло нове покоління, яке особисто не зазнало жахіть війни проти нацистської Німеччини, як і не перейшло через розкриття її злодіянь, а тому могло піднести над могутнім враженням від ре-

⁹ Ліміноїdalність – стан суспільства, яке «переживає кризу, таку глибоку, що не може зберегти і відновити себе за допомоги власних символічних і ритуальних ресурсів» (Roger Griffin, *Modernism and Fascism: The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler* (New York: Palgrave Macmillan, 2007), 104–105). Прим. ред.

¹⁰ Те, яким чином ліміноїdalність модернітета весь час породжує палінгенетичні міти неминучого зцілення, докладно досліджено в моїй праці «Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler». На проявах цього синдрому в Східній Європі я зосередився у розділі «Політична модернізація та культурне продукування “правих особистостей” у міжвоєнній Європі» («Political Modernization and the Cultural Production of in Interwar Europe»). Див.: *In the Shadow of Hitler: Personalities of the Right in Central and Eastern Europe*, ed. R. Haynes (London: I. B. Tauris, 2011).

акційного ірраціоналізму італійського фашизму та морального нігілізму нацизму, яке, звісно ж, впливало на давніших істориків, але й перешкоджало розвиткові зрілої теорії родового фашизму. Склалися всі обставини, аби нова теорія фашизму окреслилася і якщо й не поширилася, наче вірус, то принаймні утвердилася як нова ортодоксія.

Важливо усвідомлювати, що саме так і відбувається еволюція парадигм у природничих і гуманітарних науках. Щойно наявна парадигма потрапляє у «кризовий стан», як деякі давніші практики «відчайдушно намагаються “златати” стару парадигму», а інші починають заперечувати «реальність аномальних результатів», хоча «припущення вищого порядку» домінантної теорії (фашизм як буржуазна реакція, фашизм як суто антимодерний ірраціоналізм) зазнають щораз частіших нападів. I саме тоді науковці, які щойно прийшли в науку (можливо, молодші за більшість «парадигматичних» науковців), або ж представники суміжних дисциплін починають пропонувати альтернативні парадигми:

Врешті-решт одна з нових перспектив здобуває перемогу, вирішуючи деякі проблеми, на які вказують аномалії. Ймовірно, вона не вирішить усіх проблем, як і навряд чи зуміє стати такою ж розвиненою парадигмою, як та, що її вона обіцяє замінити. Та все ж нова парадигма працює. Звісно, вона не «наверне» всіх прибічників тієї парадигми, що нині стала «klassичною». Однак молоді науковці у цій царині виявляють до неї цікавість, і вперті послідовники старої парадигми зрештою вимрутъ, ставши частиною історії¹¹.

Цей аналіз того, як нова парадигма витісняє старіші, прямо стосується студій із фашизму, де головні protagonistи «нового консенсусу» приходили в галузь як новачки або недавні випускники, тоді як ті, хто відкидав чи заперечував його (навіть коли їхній аналіз фашизму був безсумнівно близький до нього), є представниками старшого покоління з усталеним способом мислення або застарілою методологією і тому приречені просто «вимерти», ставши частиною історії. Тож моя «палінгенетична» теорія дефініційного мінімуму родового фашизму радше унаочнила зміну парадигми, що вже «органічно» відбулася, аніж прискорила її чи, тим паче, «спричинила». Що ж до Умландового висновку про те, що послідовне та переконливе застосування «ново-консенсусних» осягнень у фашизмознавстві має вже бути справою нового покоління молодших дослідників, то це справедливо для циклу існування всіх парадигм. Та все ж представники «авангарду нового консенсусу» можуть відчувати певне задоволення хоча б від того, що заклали власними працями підмурівок для досліджень молодших колег, а також для нових захопливих публікацій про фашизм, у яких поєдналися емпіризм, методологічна витонченість і міждисциплінарна уява, немислима ще якихось двадцять років тому.

¹¹ W. Hillix, L. L'Abate, "The Role of Paradigms in Science and Theory Construction," in *Paradigms in Theory Construction*, ed. L. Abate (New York: Springer, 2012), 5.

Моє друге спостереження з приводу Умландового тексту таке: він забуває наголосити багате емпіричне підґрунтя, що лежить в основі «ново-консенсусного» підходу. Як італійська ліра в повоєнний період, так і поняття фашизму завжди перебувало під загрозою інфляції – чи то через марксистську сліпоту до кольорів (власне, до різних відтінків чорного), чи то як спосіб здемонізувати, по суті, будь-яку політичну опозицію. Найновішим гнітючим симптомом цього став нечуваний успіх нікчемної з академічного погляду й емпірично хибної, сповненої ледь завуальованої антидемократичної полемічності книжки Джони Голдберга «Ліберальний фашизм: таємна історія американських лівих – від Мусоліні до “осмисленої” політики» [Jonah Goldberg, *Liberal Fascism: The Secret History of the American Left, From Mussolini to the Politics of Meaning*]. Семантика поняття фашизму постраждала також і в руках інших академічних дослідників (переважно тих, хто називав себе «емпіричними істориками» і мав алергічну реакцію на так званий «культуралізм») від протилежної тенденції – надто вузьких дефініцій, які обмежували фашизм до міжвоєнної Європи й могли взагалі виключати з нього нацизм. У старі недобре часи Гілберт Алардайс навіть міг надрукувати в «The American Historical Review» статтю¹², в якій стверджував, що термін «фашизм» не можна вживати поза італійським контекстом, хоч насправді це твердження – або тавтологія (якщо автор мав на увазі *fascismo*), або емпіричний нонсенс (адже різні рухи – зокрема Британський союз фашистів – гордо послуговуються цим словом у своїй назві чи ідеології).

А що ця ситуація заплутана й безрадна, то варто нагадати читачам, що моя (без)славна дефініція з одного речення, вперше надрукована 1991 року, спиралася на прочитання широкого кола першоджерел з ідеології італійського фашизму, нацизму та низки рухів, чиї документи публікували французькою, іспанською або ж їх було перекладено англійською. І коли 2009 року веб-ресурс «The New Encyclopedia» констатував, що

Фашизм – це термін для опису авторитарних націоналістичних політичних ідеологій або масових рухів, передянутих уявленнями про культурний занепад або деданс і прагнуть досягнути міленаристського національного відродження через звеличення нації чи раси і підтримання культів єдності, сили та чистоти¹³,

то це аж ніяк не свідчило про те, що банда антиемпіричних, «культуралістських» вар’ятів, на чолі з Роджером Грифіном, посіла історіографічну божевільню, зважившись на «політ над зозулиним гніздом» академічної науки. Насправді в посиланнях там згадано лише одну й у певному сенсі не надто суттєву публікацію моого авторства. Тож це радше означає, що нині домінує нова парадигма, а також новий *емпіризм*, який сприймає фашистську ідеологію як вагомий чинник для пояснення організації, політики та поведінки численних споріднених рухів і режимів Європи міжвоєнного періоду та на-

¹² G. Allardyce, “What Fascism Is Not: Thoughts on the Deflation of a Concept,” *American Historical Review* 84, 2 (1979): 367–388.

¹³ www.newworldencyclopedia.org/entry/fascism

ступних років і розбудовує знання цієї ідеології на основі першоджерел, пов'язаних із ідеологією, пропагандою, переконаннями та ритуальними формами політики. Евристичний засновок «нового консенсусу» – прийняття принципу «методологічної емпатії» в розумінні фашизму як світогляду, який *випереджує та наповнює змістом* прояви фашизму як індивідуальної поведінки, руху або режиму, а отже, дотримання процедури, застосованої до всіх політичних і релігійних явищ, які зазвичай визначають через характеристику їхніх ідеологій: консерватизму, лібералізму, анархізму, фемінізму, християнства, ісламу, ісламізму. Цей процес природно породжує інакший підхід та інакший історичний аналіз, аніж прийнятті тими, хто ставить фашизм в один ряд із політичними явищами, які зазвичай визначають через їхні практики (скажімо, імперіялізм, тероризм, тоталітаризм). Утім, у випадку тоталітаризму й тероризму існує похвальна тенденція досліджувати зв'язок між практиками державного примусу й політичного насильства та утопічними ідеалами їхніх лідерів і активістів¹⁴. Тож «ново-консенсусне» твердження, що державний комунізм не є фашистським (за всієї поваги до Джеймса Грегора), має емпіричну основу. Адже хай би якими націоналістичними й імперіялістичними на практиці були радянська Росія чи маоїстський Китай, відродження нації ніколи не було головним чи навіть просто важливим мітом їхніх режимів. (Тут варто знову наголосити, що я ніколи не стверджував, ніби фашизм – це лише ідеологічний, а тим паче лише «культурний» феномен, або що його політика та дії в руках і режимах є лише вираженням основної ідеології. Але намагатися зрозуміти фашизм, не аналізуючи його політичну культуру, – це те саме, що спробувати надати сенсу історії християнства, не знаючи біблійної теології.)

Переосмислення фашистської палінгенези

Останню тезу близьку потверждено у статті Константина Йордакі, яку скомпоновано з двох окремих текстів, і об'єднаних на сторінках цього часопису. В ній ідеться про витоки палінгенетичного політичного міту Залізної гвардії та його справжній стосунок до румунського православ'я; завдяки цьому текстові маємо підстави припускати, що не конче чекати на приплив «свіжої крові» в порівняльні студії з фашизму, аби насолоджуватися плодами, які завдячуємо зміні парадигми. Викладаючи в Центральноєвропейському університеті у Будапешті, пишучи англійською та досліджуючи румунські архіви (проте з багатолітнім, глибоким і критичним інтересом до «нового консенсусу»), Йордакі кинув виклик не лише «класичній» ортодоксії, згідно з якою румунська Залізна гвардія була аномалією чи відхиленням від норми родового фашизму, позаяк у ній центральна роль належала румунському православ'ю, а й «новій ортодоксії», прихильниками якої є не-румунські до-

¹⁴ Мою спробу зробити це в контексті тероризму можна знайти у виданні: R. Griffin, *Terrorist's Creed. Fanatical Violence and the Human Need for Meaning* (London: Palgrave, 2012).

слідники (на кшталт мене). Згідно з нею, перенасичена палінгенетичними очікуваннями атмосфера міжвоєнної Румунії спонукала ідеологів Легіону архангела Михаїла секуляризувати есхатологічні та сотеріологічні вірування румунського православ'я настільки, аби у революційний, расистський і посутьно світський ультранаціоналізм привнести псевдохристиянську енергію, творячи пародію християнства, а Церкву, що є не від світу цього, підпорядковувати цьогосвітній державі. Отже, гібрид фашизму з православ'ям був і стратегічним, і новим для румунської історії.

У статті Йордакі повною мірою схоплено суть «нового консенсусу», який наголошує на центральній ролі у фашизмі того, що я називав палінгенетичним баченням темпоральності й антропологічності і що виводили з дуже мітологізованого минулого. Водночас Йордакі вирішив іще два вагомі завдання, аби вивести protagonістів «нового консенсусу» (на кшталт мене) з пастики рутинного самовдоволення, яке притуплює, а не загострює дослідницьке знання. По-перше, він показав, що захоплення румунської інтелігенції палінгенезою було соціально-політичним процесом, який поставав під упливом наукових і теологічних ідей про оновлення та відродження, і простежив витоки цього процесу аж до часів піднесення романтичного націоналізму на початку XIX ст., задовго до міжвоєнної доби. Як він довів, коріння сотеріологічного націоналізму, культівованого легіонерами, бере початок не з особливої ліміноїдальності міжвоєнної Румунії, а з ліміноїдальності, що виникла внаслідок початкових процесів формування християнської національної держави в умовах занепаду ісламської Османської імперії і пов'язаних із ним процесів вестернізації та модернізації, хай якими частковими й поступовими вони були.

По-друге, той процес, у якому румунський фашистський рух привласнив і політизував національний діялек特 православного християнства, був не механічним, а набагато природнішим й автентичнішим, ніж це уявляли «зовнішні» дослідники (на кшталт мене), коли намагалися змоделювати ці складні і тонкі процеси. Симбіоз релігії та расистського націоналізму для створення спокутного міту про румунів як про органічно християнський народ, якому судилася унікальна сотеріологічна доля, виник у національній уяві доби Романтизму, породивши традицію містичного націоналізму, все ще живу в інтелектуальних й академічних колах Румунії на початку ХХ століття. Кодряну та його найпалкіші послідовники спробували увічнити її як «автентичну» частину живої духовної/ідеологічної традиції. Тож після 1918 року Залізній гвардії не довелося вигадувати унікальну мішанку православ'я та фашистського націоналізму, адже вона вже існувала як традиція, винайдена за кілька поколінь до того. Цей аналіз рішуче спростовує спроби подати Залізну гвардію як призвідця новітнього православного націоналізму, що нібито дає змогу чітко розмежувати світсько-політичне та «кістинно» релігійне і християнське. Якщо послуговуватися фізичною термінологією, то тут ми маємо до діла не з сумішшю, скажімо, води з олією, а з розчином на зразок чаю, або ж – для най-палкіших легіонерів – із такою сполукою, як сірчана кислота. Стаття Йордакі не порушує ключового теологічного питання: чи може сотеріологія, зіпerta на

культі Ісуса Христа, знайти шляхи для узгодження з ультранаціоналістичною інтерпретацією православ'я, що так палко пропагує культ полководця XVI століття Міхая Хороброго як дарованого небесами героя кривавої боротьби румунів за визволення з-під османської влади. Проте дослідження такого питання може привести до висновку, що злиття релігії та політики в Залізній гвардії не було остаточним, а світський фашизм поєднувався з інтерпретацією православ'я, *вже* радикально політизованою (а тому секуляризованою і спотвореною). І все ж у статті Йордакі дотримано творчого балансу між ідіографічним, історіографічним аналізом фашизму та спробою вдосконалити номотетичні категорії. І саме в цьому творчому балансові – величезний потенціял і життєздатність студій із фашизму, проваджуваних у межах «нового консенсусу» (звісно, якщо його сприймати не як статичну «даність», а як евристичний *вихідний пункт* для подальших досліджень).

Що ж до «сюжету» про особливий румунський різновид сотеріологічного націоналізму, то стаття Йордакі є переконливим доведенням сили людського прагнення використовувати міттворення, аби знайти «шлях у лабіринті», яким сучасні людські істоти зможуть вийти з духовного хаосу модерності¹⁵. У цій статті показано, як важливо дослідникам враховувати унікальні чинники (і сучасні, і колишні), що створюють передумови для виникнення кожного різновиду фашизму в межах родового явища. У ній поставлено питання про правдивість християнського змісту конкретних фашизмів, а також про потенціяль автентичних гібридів світського фашизму і трансцендентальної віри, які мають величезне значення для розуміння споріднених фашистських феноменів у міжвоєнних Бельгії, Угорщині, Іспанії, Південній Африці та деяких субкультурах за Мусоліні та Гітлера. У ній наголошено на потребі звернути серйознішу увагу на XIX століття як на період, коли вперше почали з'являтися «модерністські» реакції на номічну кризу модерності, що засвідчив утопізм і ранніх соціалістів, і тогочасних романтиків.

Перспективи для східноєвропейських дослідників фашизму

Разом ці три статті демонструють, яким відчутним є поступ фашизмознавства від кінця 1980-х, коли видатний оксфордський історик сучасної Італії поблажливим тоном запевняв мене, що «фашизм не має ідеології». Є підстави сподіватися, що вони заохотять істориків, які застосовують підходи «нового консенсусу», до вивчення Східної Європи міжвоєнного періоду, робити це не механічно, а творчо, критично, залучаючи уяву, повною мірою враховуючи інтелектуальні соціально-антропологічні проникнення «нової хвилі» в суть тогочасного світу, що породив фашизм. За взірець такого підходу править недавнє дослідження Джошуа Артурза «Розкопки модерності. Римське минуле у фашистській Італії», де автор досліджує роль, яку ві-

¹⁵ Див.: Griffin, *Modernism and Fascism*, розділи 2–3.

діграв пристрасний інтерес до археології в Римі у творенні фашистського міту «нової людини»¹⁶.

Коли молоді дослідники застосовують нову парадигму до вивчення неофашизму або феномена пострадянських правих, особливу увагу їм варто звернути на те, в чому фашизм відчутно змінився, аби задаптуватися до радикально змінених обставин повоєнного Заходу, надто у зв'язку з чотирма поширеними процесами: інтернаціоналізацією, метаполітизацією, групускуляризацією¹⁷ та віртуалізацією («інтернет-фашизм»), а також появою нових форм вияву ксенофобських і расистських пристрастей (особливо антимультикультуралізму, ісламофобії, «нових правих» і праворадикального популізму). Такі явища можуть бути і маскуванням глибинної спорідненості з міжвоєнним фашизмом, і симуллюванням деяких його зовнішніх проявів, без реальної підтримки справді палінгенетичного бачення темпоральної й антропологічної революції.

Що ж до самої України, то в міжвоєнний період тут виникло кілька надзвичайно цікавих фашизoidних явищ, які слід докладно дослідити і проаналізувати в англомовних працях, враховуючи міждисциплінарний дух «нової хвилі», аби збагатити компаративне фашизмознавство. Між тим, унікальні зміни, що сталися в новій Україні і з православ'ям, і з католицтвом, разом із її мінливою «демократичною» політикою, болісними процесами вестернізації й модернізації, а також унікальним поєднанням етнічного та культурного націоналізмів, – усе це багата пожива для українських дослідників, котрих цікавить еволюція фашизму та праворадикальних рухів (особливо тих, хто вивчає загальноєвропейську історію праворадикальних рухів ХХ століття).

Я раджу цим дослідникам доглибно вивчати свої теми, розумно поєднуючи теорію з емпірикою, писати оригінальні статті, консультуючись із відомими науковцями, після чого публікувати їх англійською в таких часописах, як «Україна модерна», – або в західній періодиці, як-от у новоствореному інтернет-журналі з відкритим доступом «Fascism». Західні експерти (до яких я заразову і себе) зі щирим нетерпінням чекають, коли можна буде дізнатися більше про тривалий епізод європейської історії, вилучений із мейнстриму історіографії. Та здається, перш ніж українські академічні дослідники зможуть зробити власний внесок, не лише наздогнавши західних колег, а й проклавши власний шлях, їм доведеться подолати упередження щораз сильнішого націоналізму, який шкодить історичним дослідженням гірше, ніж сталінська ортодоксія, адже трапляється в установах, які, здавалося б, мають бути «вільними». І було би справді трагічно, якби з'ясувалося, що інтелектуальне життя в деяких частинах Східної Європи уникло гарячої пательні сталінізму лише для того, аби втрапити в полум'я ультранаціоналізму.

Переклала з англійської Роксоляна Свято

¹⁶ J. Arthurs, *Excavating Modernity: The Roman Past in Fascist Italy* (New York: Cornell University Press, 2012).

¹⁷ R. Griffin, “Interregnum or Endgame? Radical Right Thought in the ‘Postfascist’ Era,” in *Reassessing Political Ideologies*, ed. M. Freedman (Routledge, London, 2001), 116–131.

Roger GRIFFIN

Researching Fascism in Eastern Europe: Catching-up or Breaking New Ground?

The articles by Aron Szele, Andreas Umland, and Constantin Iordachi, published in this issue, provide empirical evidence of how the New Consensus about fascism has spread far beyond Anglophone countries to become a standard academic approach to the subject. The research methodologies and projects associated with it have been gradually absorbed into a New Wave of anthropologically informed studies of extremist phenomena in the modern era. The New Wave recognizes the central value of 1) a collaborative, heuristic and transdisciplinary and transnational approach to the history of the modern age; 2) comparative history and crossed history (stressing generic phenomena and cultural transfers) in understanding illiberal phenomena, especially with respect to their semiotic, symbolic, and mythic dimension; 3) the value of generic concepts and ideal types which can be fruitfully clustered to become compound heuristic devices in the study of such areas as modernity/“anti-modernity”/modernism, political religion, totalitarianism, the social anthropology and psychology of fanaticism, religious politics, eugenics, the history of technology and the history of art in its utopian social and political aspect.

Aron Szele is one of a number of doctoral students working in the former Soviet Empire destined to contribute significantly to the understanding of Eastern European history in the period 1918–1950 by drawing on the latest historiographical paradigms. Had his research into charismatic leadership in interwar Hungary been even more informed by social anthropology with respect to the psychological environment in which the new Hungarian nation state had to operate after 1918 he might then have been able to bring out more clearly the fact that the “charismatic” style of Hungarian fascist leaders was symptomatic of a “nomic” crisis, and offered a mythic solution to a period of acute liminoidality that bred charismatic energies. Charisma is a social, interactive phenomenon, and as such not a property of the leaders but of a socio-political *need for a leader as a saviour or redeemer capable of bringing closure and meaning to a situation of crisis, anxiety and anomie*.

Andreas Umland provides researchers not familiar with the Anglophone debate with a very useful sketch-map to bring them up to speed. While his summary is excellent, two corrective comments are perhaps in order. (1) It attributes too much importance to the influence of my theory of fascism, which in fact crystallized a paradigm shift that was already occurring “organically” rather than precipitating it, let alone “causing” it. My theory formulated currents of thought about fascism that were already “in the air”. (2) Constraints of space have perhaps forced Umland to neglect to stress the abundant *empiricism* which underpins the New Consensus approach and takes fascist ideology seriously as a factor in explaining the organization, policies and behaviour of related movements and regimes in interwar Europe and beyond.

Constantin Iordachi's article fully embraces the basic thrust of the New Consensus. At the same time, Iordachi performs two valuable tasks to break its protagonists out of the trap of the routinized complacency with which fascism in Eastern Europe is generally approached. (1) He traces the preoccupation of the Romanian intelligentsia with palingenesis as a socio-political process shaped by scientific and theological notions of renewal and regeneration to the rise of Romantic nationalism in the early nineteenth century, a process thus far preceding the interwar period. (2) The process by which the Romanian fascist movement appropriated and politicized the national dialect of Orthodox Christianity was far less mechanical and more authentically organic than many researchers believe. The Iron Guard's unique blend of Orthodoxy and fascist nationalism did not have to be forged after 1918 since it already existed as a tradition "invented" several generations earlier.

These three articles will hopefully encourage historians applying the New Consensus to Eastern Europe to do so not mechanically, but in a creative, critical, imaginative way that takes full account of the intelligent social anthropological insights of the New Wave. It should always be remembered that every definition in the human sciences is an ideal type and every theory is a heuristic device to be tested and refined. It is the privilege of academia not to work with dogmas but hypotheses.